

Egy sepsiszentgyörgyi antifonále töredéke: új adatunk Erdélyből F933 / ANTIPHONALE s. 15/in, 1 csonka fólió, Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, nr. 1*

Gilányi Gabriella

(Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet,
MTA BTK Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport)

Notáció

Az elemzés alá vont kottás pergamen fólió mindkét oldalán 12 kotta- és szövegsor olvasható. Az oldalbeosztás arányaiból és a sorok számából ítélve az eredeti kódex teljes levele lehet, de ezt az alsó rész levágása miatt nem tudhatjuk biztosan. A töredéken látható tetszetős gregorián kottairás szorosan kapcsolódik a középkori magyar egyházi központ, Esztergom kalligrafikus notációgyakorlatához, amely a 14. századra Európa egyik legsztétikusabb hangjelzésévé finomodott hazai notátoraink kezei között. Esztergomi típusra utal legelőször a töredék kottaképe: a hajlékony és elegáns írásmodor, a finom, pontszerű elemek és az ívelt vonalak sormintászerű szépsége, tökéletes egyensúlya. Emellett a kottát felépítő, alább ismertetett neumaszerkezetek/hangjegyek is alátámasztják a magyar provenienciát.

Töredékünkön a Szendrei Janka által rendszerbe foglalt^[1] esztergomi notáció minden jellemző alkotóeleme feltűnik: négy vörös vonalból álló kottaszisztéma, elején kettős kulcsrakás (*c-f* és *f-b*), a derékszögű, arab 7-es alakú *clivis* (1), a hajlékony rajzolatú, az esetek többségében kötöten formált, hangfejek nélküli *pes* (2), a 3–3 hangot jelölő kötött, hangfejek nélküli *torculus* (3) és fordítottja, a *porrectus* (4); majd ezek fejleményei, a kötöten vezetett *neumaösszetételek*, például *torculus resupinus* (5) és az abból tovább kötött öthangos szerkezet (6) stb. Még fontosabb, a proveniencia-meghatározáskor egyenesen perdöntő, hogy a kéziratban a magyar gregorián hangjelzés leglátványosabb elemei is feltűnnek: egyrészt a jellegzetes *scandicus* (7), másrészt a kétféle – pontokból álló (8) és kötött (9) – *climacus*. A *climacus* kottaképet is meghatározó, elsődleges formája a kettős ponttal induló, majd a pontsort többé-kevésbé függőlegesen megtartó változat.

* A tanulmány 2019-ben készült az MTA Ip2019-2/2019 Digitális zenei fragmentológia projekt támogatásával, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályán.

Mindezen elemek összességéről, vagyis a töredéken rekonstruálható jelkészlet egészéről elmondható, hogy az a középkori magyar egyházra jellemző, sajátos válogatás. Magyarország minden középkori egyházmegyes hangjelzésiskolája erre a 12. század közepén megalkotott mintára vezethető vissza, egyúttal az a gregorián kódex, amelyet ezzel a notációval jegyeztek le, biztosan hazai műhely terméke, azaz hungarikumnak tekinthető.

A zenei paleográfiai analízis mélyebb rétegei további adatokkal szolgálnak a töredék korát és származási helyét illetően. Elsőként az tűnik fel, hogy a klasszikus esztergomi notáció igen finom alakzatokat rajzoló tollkezelésével szemben itt a vonalvezetés rusztikusabb karakterű, vastagabb tollvágásra utal. Többletjelentést hordoz az is, hogy az alapneumák rajza nem egységes: nem dönt egyetlen neumaalak mellett a notátor, ezzel az írásmódnak egyfajta átmenetiséget kölcsönöz, még úgy is, hogy az írásmód maga képzett szakember műve lehet. Az archaikusan kötött formák főleg nagyobb hangközlépésnél jelennek meg, de még ott sem minden esetben: pl. a nagy hangterjedelmet átívelő scandicus neuma egyszer tagolt (10), egyszer kötött (11). A szomszédos hangra lépő neumák, pl. a pes vagy torculus/porrectus néha kötött, zömmel azonban két-három kis tollmozdulattal létrehozott változatok szerepelnek. Ugyanez érvényes a scandicus neumákra is: az apró elemek ugyan az egybentartás, ligáció érzetét keltik (a régi esztergomi forma tökéletesen kötött rajzolatú), ám egyes hangjegyeknél világosan látható, hogy több kézmozdulattal, a tollat menet közben olykor felemelve írták le őket (13–14).

E tagoltság, amely a hangjegyek és liturgikus könyvek méretnövekedésének és a gótikus tollvezetés 14. század végi térhódításának tudható be, azoknak a késői esztergomi kottairásoknak az általános jellemzői közé tartozik, amelyeket összefoglalóan hagyományörzőknek vagy periférikusnak is szoktunk nevezni. Nemcsak az írás retrospektív karaktere utal a klasszikus (14. század eleji) esztergomi díszírásnál későbbi datálásra, hanem pl. az is, hogy custos (őrhang) áll a sorok végén; az kiegészítő kottajel, amely a magyar egyház notációs hagyományában csak a 14. század végétől figyelhető meg. A kottairás tagoltságának, a toll levágásának mértéke véleményünk szerint a 15. század első felének gyakorlatára utal. Ezt a datálást támasztja alá az kottairás haladási iránya is. A neumák jobbra felfelé ferden törnek előre, lefelé döntően függőlegesen, ám bizonyos esetekben – pl. pes subbipunctis (15) – modern technikát követve, a pontsört elferdítve szerepelnek. A változatos, kiforratlanságot jelző neumarajzok mellett tehát az írásirány bizonytalansága is átmenetiséget sugall: a kottairást a hagyományos esztergomi notáció és a modern szemléletű, a gótikus írás befolyása alatt álló tagolt írásmódok között kell elhelyeznünk. Abban a korban, amikor maga Esztergom is szembefordult korábbi kalligrafikus hangjegyírásával, és nagy rombusz formájú hangokra,

vastag vonalakkal egyben tartott neumákra tért át. Ez a hagyományörző attitűd semmiképp nem központi iskolára utal, hanem az ország külső részeinek (főleg Északkelet-Magyarországnak) valamely szkriptóriumát sejtethetjük mögötte. A töredéken látott archaikusabb összetevők a 15. században csak a Magyar Királyság peremvidékének gyakorlatában képzelhetők el, így a töredék másolásának helyszínét északkelet-magyarországi területre tennénk.

Ami a kézirat provenienciáját illeti, még egyet tovább lehet lépni. A közelmúltban megjelent kismonográfiánkban (lásd: Bibliográfia) részletesen foglalkoztunk az erdélyi gregorián hangjelzéssel egy Güssingben (Németújváron) őrzött, 14 töredékből álló 14. századi antifonále kapcsán: e műben a most tárgyalt töredéket összehasonlító forrásként használtuk fel, hangjelzését erdélyiként határoztuk meg.^[2]

A güssingi leletnél is közelebb áll azonban töredékes kéziratunk notációjához egy 15. századra datált, szintén újonnan rekonstruált erdélyi antifonále kottaképe, melynek öt töredékét jelenleg Csíksomlyón, Budapesten, Gyöngyösön és Turócszentmártonban őrzik.^[3] Itt az írásmód a németújvári töredékekénél későbbi: töredékünk notációjához hasonlóan – átmenetisége dacára – vastagabb vonalvezetésű, rendezettebb kottaképű.

A középkori kelet-magyarországi régióból fennmaradt csekély gregorián forrásanyag felértékeli e töredékes leletek értékét, annál is inkább, mert hazai talajon álló, ugyanakkor rendkívül különleges kottairást dokumentálhatunk belőlük. Az ún. erdélyi notáció egy olyan esztergomi altípus, amely részelemei révén magyar alhagyományként ragadható meg. Nehezíti a besorolást, hogy nem egységes rendszer, a variánsok kisebb másolóiskolák/hangjelzésváltozatok gazdag hálózatára utalnak. E kottairás feltárása gyakran az egyetlen kiindulópont a forrás provenienciájának meghatározásakor – konkrét, felismerhető elemek összességét jelenti. A töredéken látható alábbi jellegzetességek véleményünk szerint biztosan a középkori erdélyi püspökséghez kötik antifonálénk származási helyét:

- ívelt, hosszú befutóvonalakat rajzoló, kerekded elemekből felépített, esztétikus, „összetéveszthetetlenül erdélyi” kottakép
- szokatlanul vékonyan meghúzott négy vörös kottavonal (16)
- hevenyészett, szimpla keretvonalak (az oldalkiképzés, vonalazás egyszerűsége)
- felvidéki custostípus különlegesen kiképzett formaváltozata (17)
- ferdén elfekvő szillabikus alapjel (punctum) (18)
- ívelt clivis hosszú befutóvonallal (19), nagyobb hanközlépésnél a derékszöget kitágító, olykor megnyúló felső elemmel (20)
- kötött és tagolt torculus, climacus, scandicus

Ezeknél is fontosabb érvet jelent az erdélyi proveniencia mellett, hogy több Erdélyből, főként Csíkból származó forrásban figyeltünk fel a climacus resupinus töredékünkön látható, érdekes rajzára. Ebben a climacus utolsó hangja egy pes neuma első hangjává alakul át, s a két pontelemmel induló jelet a notátor határozottan két részre tagolja, eltávolítva egymástól a különösen osztott alkotóelemeket (21). Kiforratlanságra utal, hogy a neumaösszetételnek archaikusabb, függőlegesen egymás alá írt változata is regisztrálható a töredéken (22). A fenti széttagolt formával váratlan helyen, Kájoni János későbbi kottairásában is találkozhatunk, sőt, megfigyelhetjük, hogy nála a jel első része önállóan, clivisként fordul elő (23), mely forma kuriózum a magyar notációs gyakorlatban. E clivis máshonnan nem dokumentálható, viszont Erdélyben talán korábbi – eddig fel nem tárt – előzményekre tekint vissza.^[4] A töredék zenei notációjának fenti elemzése összességében azt mutatja, hogy az egykori antifonále származási helyét nem kell messze keresnünk jelenlegi őrzőhelyétől. Az erdélyi provenienciát támasztja alá a jelrendszer rendkívüli hasonlósága a Güssingben talált erdélyi antifonále-töredékek kottájával, ez utóbbi töredékünknel valamivel korábbi stádiumban (14. század harmadik harmada) mutatja meg a hagyományörző erdélyi hangjelzést, amelyet összehasonlító vizsgálatunk nyomán az erdélyi egyházmegye belső területeihez, nagy valószínűséggel plébániai helyszínekhez kötöttünk. Alacsonyabb szintű használatra utal a hevenyészett oldalvonalazás és beosztás, illetve a rossz minőségű, lyukas pergamen, amely nem évszázados anyagpusztulás és nem is a kódex szétvágásának nemkívánatos nyoma. Eredetileg is hibás pergamenre utal, hogy a notátor a lyukat kihagyva folytatja az ének lejegyzését. (N.b. hasonló lyukakat láttunk a szintén Erdélyhez köthető 12. századi Codex Albensisben.)^[5]

Liturgikus tartalom

Szentháromság vasárnapja első vesperásának és a matutínium első nocturnusának énekeit tartalmazza a kézirat. A liturgikus tartalom részletei, a tételrend tökéletesen egybevág Esztergom kódexeinek párhuzamos helyeivel. Egyetlen tétel szúr szemet az összevetés során, de ez is Esztergom javára: a vesperás responzórium prolixum-választása a töredéken is a *Benedicamus patrem*, míg az erdélyi-váradai forrásokban a *Summae Trinitati*, amely Esztergomban a második vesperásban szerepel. Egyetlen tételvariáns alapján nem juthatunk messzire következtetéseinkben (a Szentháromság-zsolozsma legképlekenyebb része a két vesperás kiírása-nemírása, ill. responzorium-asszignációja), ugyanakkor ez az alkalmazás újabb halvány érv korábbi sejtésünk mellett, mely szerint a 14. századi kalligrafikus kottát a lehető legközvetlenebbül mintának tekintő – annak hajlékony alakzatait, kottaképét megtartani

igyekvő – erdélyi egyházak némelyike talán rítusában is szigorúbban tartotta magát Esztergom útmutatásához. Az sem kizárt, hogy a közvetlenebb esztergomi alárendeltséget sejthetjük a párhuzamok mögött, mint ahogy arra a kolozsmonostori antifonále esetében is gondolunk.^[6]

Dallamok

A töredéken látható kotta pentaton gregorián dallamokat közöl, amely megerősíti a magyarországi eredetet. Ami a dallamok részleteit illeti, ismét korábbi tapasztalatainkra hagyatkozhatunk. Eddigi tanulmányaink ugyanis azt mutatták, hogy az erdélyi töredékeken megőrzött énekek általában karakteres magyarországi változatok az esztergomi hagyomány fő forrásainak verzióihoz képest. A Szentháromság zsolozsmájának itt átható tételei esetében, amelyek zenei stílusukban modernebbek, mint a temporale legtöbb officiuma, inkább az tűnik fel, hogy a dallamrészek nagyon közel állnak az esztergomiakhoz, még a formulaalkotás legelemibb szintjén, a zárlatokban is feltűnő az egyezés. Néhány alkalmoszerű, felületi formulavariáns föltűnik ugyan a különbségek között, de nem lépik át a magyar hagyományon belül szokásos helyi alkotás kereteit.

Táblázat. Neumák

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
											
13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	
											

Facsimile. Recto

p quem omnia in quo gloria ipsi gloria in gloria. Cuvov.
Benedicamus patri et filium cum sancto spiritu laude
 mine et in omni terra et in omni. In te
Benedictus es domine in firmamento caeli et in
 caelis et in gloria. In te
 magnificum te filium unigenitum te spiritum
 sanctum et unigenitum cum spiritu sancto
 laudamus atque benedicimus tibi gloria in te. Magni
Deum verum unum in unitate et unitate in unitate
 venite ad orientem. Venite. **A**d esto deus unus
 omnipotens pater et filius et spiritus sanctus. Amen deus
 in unitate in unitate in unitate

p quem omnia in quo omnia ipi gloria in scula. Evov.
Benedicamus patri et filium cum sancto spiri laude
 nis et in yeral tenus e nu. In se
 cula. **B**enedictus es domine in firmamento ce li ce
 magnitudo te filium unigenitum de fili
 faciam i mundum dicit. cum
 laudamus atq; bndicimus tibi glia in se cula. magi
Deum verum vitam in veritate i caritate in veritate
 venite ad oremus. Venite. **A**d teo dno vno
 omnipotens pater i filius i sps sanctus. Con te dno
 i filium in substantia vno: i spm

Facsimile. Verso

Celicia. **E**t semp idem esse vivere et intelligere
 pfitemur. **D**ominus et. **B**enedicamus p[ro]p[ter]
 nos et us deus noster benedicat nos de us et
 mentant e umi qui nes fices. **D**eus
 deus misericordis nostre et b[en]dicat nos deus.
Benedictus deus de us israel qui facit mirabi
 lissimas. **E**t b[en]dictum nomen maiesta
 tis eius in ter umi. **R**eplebiti maie
 state eius omnis terra fiat. **E**t b[en]
Quoniam deus magnus fiat de us nos ter. **I**n
 es et us qui facis mira bi lia
Actum in populis v[er]it[ate] tua[m] reventi in

Handwritten notes and corrections:
 - Top left: "Klaus... von..."
 - Middle left: "Soprano..."
 - Bottom left: "Gödr Ferencz"
 - Right margin: "Gödr Ferencz" and a ruler.

- [1] Szendrei Janka, *Hangjegyvírások a középkori Magyarországon*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4, Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1983.
- [2] Gilányi Gabriella, *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából. Egy Anjou-kori antifonále töredékei Güssingben*. Resonemus pariter. Műhelytanulmányok a középkori zenetörténethez 1, szerk. Czagány Zsuzsa (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2019), 27, 39–57.
- [3] Lásd Gilányi Gabriella, „15. századi erdélyi antifonále-töredékek és ferences hordozókönyvek”. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, XIII–XIV, szerk. Markaly Aranka. Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2019, 95–110.
- [4] Szoliva Gábor, „Kájoni János kézírásos graduáléja a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában”, *Acta Pintériana* 6, 2020. DOI: <https://doi.org/10.29285/actapinteriana>, 41.
- [5] Zoltán Falvy – László Mezey (ed.), *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Budapest-Graz: Akadémiai Kiadó, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1963.
- [6] Gabriella Gilányi–Adrian Papahagi, „Membra disiecta from a Transylvanian Antiphonal in Budapest and Cluj”, *Fragmentology. A Journal for the Study of Medieval Manuscript Fragments* 2 (2019), 5–34, itt: 22–24. Online: <http://fragmentology.ms/issues/2-2019/>, 2020. 08. 13.